

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЧНИ
АСПЕКТИ НА РУЖАТА И УПОТРЕБАТА Ѐ
В НАРОДНАТА МЕДИЦИНА

Надежда Николова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
БАН

LINGUO-CULTUROLOGICAL ASPECTS
OF THE MARSHMALLOW AND ITS APPLICATION
IN THE TRADITIONAL MEDICINE

Nadezhda Nikolova
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences

Abstract. Plants are the universal symbols of the human spiritual culture. They form a vegetable code and through that code they build up and transmit a whole message. The Bulgarian language is especially rich with names of plants.

In this report is mentioned the etymology of the name marshmallow and the derivative names. Marshmallow (*Althaea officinalis* L.) has received its name from Greek, which means „heal“. Many of the plant species have healing properties. The common names of the marshmallow are: bozha ruchitsa, byal slez, volovo oko, wild marshmallow, prosvirnyak, prusvornik, staliiska ruzha, marshmallow and others. Folk names of the marshmallow are classified according to motivational characteristics – color, properties, place of origin and others.

The marshmallow plant is widely used in folk medicine.

Key words: *marshmallow, marshmallow's names, symbolic, folk medicine, linguistics*

През последните години интересът към проучването на лечебните растения както в целия свят, така и у нас бързо нараства. Растенията са универсални символи на духовната култура на човека.

Ролята на растенията в народните обичаи се определя преди всичко от наличието на особен растителен код, с който е свързано участието им в многобройни квалификационни системи. Израз на растителният код е символиката, която те носят, свързана с плодородие, цъфтеж, богатство, нов живот (Николова 2016: 480).

Данни за изучаването и употребата на растенията за лечебни цели намираме още при древните народи на Близкия изток.

Още от древни времена много растения са били познати от човека. Тези от тях, които съдържат активни вещества и оказват едно или друго въздействие върху живия организъм, са наречени лечебни растения. Народът ни ги назовава със стб. дума билка – в значение 'трева' (Стоянов 1973: 3).

Растението е известно като лечебно от древни времена, като е споменавано от Теофраст и Диоскорид. Римляните също го използват, както свидетелства Плиний. Ружата е ценена и в Средновековието – това е написано от римския лекар Александър Трилиан (VI век). Култивирана е в манастирските градини, където се отглеждали лечебни растения. Карл Велики (края на VIII – началото на IX в.) издава указ, препоръчващ редица лечебни билки за отглеждане (Яценко-Хмелевский, А. А, Кадаев, Г. Н., Гамемерман, А. Ф. 1990: 247-248).

Лечебните треви с магически свойства (билките) съгласно традицията са във владение на дъщерята на Арес – Терейне, на епонимната тракийска нимфа Траке, веща в тяхното събиране и лечебно-магическо приложение, свързват се със змията, със Старата Дива и Магда самовила (вж. Колева 2002).

В народната християнска традиция лечебните качества на билките също се обясняват с това, че Бог ги е надарил с необикновени качества. Във Франция произнасят ритуалната формула: „Свята билко, несята и несадена, дай ни силата, дадена ти от Господа!“. Затова събирането на треви представлява особен обред, извършващ се в условията на ритуална чистота, с молитви и жертвоприношения, чиято цел е да предотвратят определени опасности (Елиаде 2012: 348).

Древната езическа основа на обичая, изградена върху соларния култ, определя и голямата магическа и лечебна сила на билките в нощта срещу Еньовден. В този момент те са събрали цялата слънчева мощ, която губят след поврата в неговия ход. (Дамянова, Чемишанска 1998: 89). Вярва се, че билките имат голяма лечебна сила, ако са събрани в ранно утро преди изгрев слънце на Еньовден. Билки берат още срещу Гергьовден, Еремия и Спасовден (Каблешкова 2002: 96).

В системата на фитонимите съществуват наименования, при които не някое основно свойство на реалитета е определило названието, а някой случаен признак, който вероятно е бил съществен за ограничен кръг от хора и за кратко време, но е оставил своя отпечатък в регионалното наименование (Шишкова 1993: 53-54).

Растенията, освен латински имена, имат и народни имена. Българският език е особено богат с имена на растения.

Лечебната ружа (*Althaea officinalis* L.) е разпространена из влажните мочурливи и заблатени места, край реки и храсталаци до 1000 м надморска височина навсякъде в България (Нешев, Ланджев 1994: 193).

За етимологията на названието **ружа** е посочено в Български етимологичен речник, че първоизточникът е от лат. език – *roza, rosa*, вж. рѳза. Срв. срхр. *ружа*, укр. *ружа*, чеш. *ruze*, слов. *ruza*, словен. *roza*, рус. *рожа*, пол. *rōza*, горлуж., доллуж. *Rōza* (БЕР 2002: 238).

Б. Китанов в „Ботанически речник“ е отбелязал названията на **Ружа лечебна** (*Althaea officinalis* L.) на английски език – *Marschmallow*, на руски език – *Алтей лекарственный*, на френски език – *Guimauve officinale*, на немски език – *Echter Eibisch* Сем. *Malvaceae* – Слезови (вж. Китанов 1994).

В Речник на българския език, Т. 15, 2015 г. са посочени три значения на названието **ружа**: ж. 1. Градинско или дивораствящо цвете с високо право стъбло и едри бели, розови, червени или жълти цветове с къси дръжки, захванати за стъблото, някои разновидности на което (бялата ружа) се използват като лечебно растение. *Althaea officinalis*. *Кръглата леа на средата на градината беше грижливо изпъстрена с нацъфтели цветя: разноцветни ружии, далии... и едър ароматен босилек*. Ив. Карановски, Разк. I, 130. // Отделен стрък с цвят на това растение. *Подарих ѝ една бяла ружа. Букет от бели и розови ружии*.

2. Бот. Род едногодишни и многогодишни високи тревисти растения от сем. Слезови с двуполови цветове в гроздовидни съцветия с двойна чашка и венчелистчета, обагрени различно (в бяло, червено, розово), чиито 12 вида са разпространени в Европа и Азия.

3. Диал. Трендафил. *Разговора им прекъснаха девойки... Дойдоха и фърлиха на Георгия и Асеня гердан, изплетен от ружии (трендафили)*. Б. Димитров, Я I (превод), 96. *Усмехът сякогаш украшаваше кораловите ѝ уста, сякоя я наричаше цветуща ружа (трендафил)*. Ч, 1871, бр. 13, 405.

♦ **Жълта ружа**. Диал. Невен. (РБЕ 2015: 1478).

Производни имена на **ружа** са: **ружан** *Malva officinalis* L. (Съчанли, Гюмюрджинско), **ружен** диал. прил. (Т. Панчев), **ружен** – многолистно високо градинско цвете (Смолянско, Ардинско, Асеновградско), **ружин** в нар. песен цвете, ружа (Найден Геров), **ружица** умал. и **ружичка** умал. (вж. БЕР 2002: 238).

Лечебната (бяла) ружа (*Althaea officinalis* L.) е получила наименованието си от гръцки език, което означава ‘**лекувам**’. Голяма част от видовете на растението притежават лечебни свойства. Цветовете им са красиви, но някои видове се отглеждат предимно за декоративните им качества.

Народните названия на **бяла ружа** могат да бъдат класифицирани на:

1. Еднолексемни – *тарус, пъртенка, просвурник, проскурняк, просвирняк, просвирник, фатме* (тур.), *гюла* (тур.), *гюл-фатме* (тур.).

2. Полилексемни – *божа ръчица, бял слез, волово око, дива ружа, сталийска ружа, обикновена ружа, пъртена ружа, була фатме* (тур.), *хатем оту* (тур.), *гюл фатме* (тур.) (вж. Ахтаров 1939: 96-97; Козаровъ 1925).

Видове названия на **ружа** са устойчивите словосъчетания, които могат да бъдат класифицирани според мотивационните признаци – цвят, свойство, място на произход и др.:

1. Словосъчетания, в които прилагателното име уточнява признака ‘цвят’ на растението, например: *бяла ружа, червена ружа, жълта ружа, синя ружа*.

2. Словосъчетания, в които прилагателното име уточнява църковен празник – *димитровска ружа*.

3. Словосъчетания, в които прилагателното име сигнализира мястото, където се среща растението – *горска ружа, планинска ружа, градинска ружа*.

4. Словосъчетания, в които прилагателното име сигнализира региона, където се среща растението – *загорска ружа*.

5. Словосъчетания, в които прилагателното име уточнява произхода, където се среща растението – *сталийска ружа*.

6. Образно название, при които има пренос:

- а) от домашно животно върху растение, например: *магарешка ружа*;
- б) прагматичен признак, свързан с разпространението на фитонима, – състояние диво или култивирано на реалитета, например: *дива ружа*.

Важен признак за опозиционната класификация на растенията е принадлежността на доминантното значение на всяко от тях към ураничната или хтоничната област на значението: едни се групират около ураничния полюс, защото са благосклонни към Бога или светците и носят имена или прилагателни в името си, произведени от Бог, от Богородица, а други – около хтоничния полюс, защото са прокълнати от Бога и имената им конотират дявол, бяс, змия, имена на демони, гора, имена на диви зверове и др. (Георгиев 2002: 262-263). Растението се възприема като живо същество, мито-поетически се съотнася с човека и му се приписват свойства. Вегетативният код се използва в езика и фолклора за номинация и описание на човека, на неговото тяло и характер, физиология, възрастови етапи на неговия живот и др. Обредните функции и символиката на растенията се определят от техните природни свойства.

Растенията широко са представени във фолклорните текстове, където те придобиват символично значение, основано на паралелизма на света на природата и света на човека. Тук се отнасят всички ония треви, които се употребяват в народната медицина. Според народните вярвания лековитите билки на съответните календарни празници проявяват лечебни и стимулиращи свойства.

В народните предания и легенди се среща мома на име Ружа. В легенда от Сапарева баня се разказва как от ранна пролет до късна есен Ружа е бай-

рактар на хайдушка дружина, чийто войвода е нейният любим. През зимните месеци тайно се връщала в селото. Забелязана и подгонена от турците, тя побягнала към манастира, за да се скрие. Турците я настигнали и за да не попадне жива в ръцете им, тя се хвърлила от високата скала, която хората наричат Ружина скала.

Ружата е самодивско цвете, което е възпято и в народните песни. От нея има произлезли собствени имена – Ружа, Ружица. Тя тясно се свързва с живота на момата. Тя се радва на нея, там седи, бере я, за да се кичи (Каблешкова 2002: 101).

*Само веднъж **ружа** цъфти
Само веднъж сърце страда...*
СБНУ XIII, 278.

*Цъвнѝла е **ружа** у градина
Под **ружата** – мома Севделина,
На ръце ѝ – тиле соколѝнце; .*
СБНУ XLIX 1958 Граово, с.153.

В народна песен **бяла ружа** е сравнена с красотата на мома или невеста, например:

***Бели ружи, нежни ружи,**
Цъфнали са на прозореца.
...разболях се като ги видях.*
СБНУ XIII, 278.

В друга народна песен красотата на девойката е сравнена с **ружа румена**, например:

*Ма̀ле ле ,ста̀ра ма̀йчице,
Учи ме, ма̀ле, на̀учи
К'и́кò да узнаем Л'ил яну,
Л'ил'яну – **ружу румену** !*
СБНУ XLIX, 1958, Граово с. 232.

Атанас Илиев в „Растенията от фолклорно гледище“ отбелязва, че момата е сравнена с „**ружа алена, румена**“. Тя расте волно и безгрижно в родния дом: „*как цъфти ружа в градина, тѝй цъфти мома при майка*“ (Илиев 1919: 143).

В традиционната народна култура за качествата на една мома се съди по няколко признака: младост, външна хубост, работливост, трудови умения. Една от характерните приятни трудови дейности е поддържането на моминската цветна градина. В нея е изразено чувството за естетика на девойката. С цветята в градината тя споделя своите радости и любовни тре-

пети. Цветето *ружа* заема централна роля в моминската градина и често се възпява в народните песни, например:

*От дом до гром друми направила,
Покрай друми цвеке насадила –
Беле руже и цървен трендавил; .*

СБНУ XII 1958 Граово, с. 134.

Ружата (*Altheae officinalis* L.) се родее по функции с трендафила и като него е свързана с моминските превращения: „*мома ще стане желта ми ружа*“ (Качулев 1973: 87, N 157 – Веселиново, Шуменско). Аналогията между двете растения е засвидетелствана в именната система на българите, където Трендафила е синоним на Ружа (Маринов 1994: 105). В някои диалекти чрез лексемата *ружа* се означава **розата** (*Rosa damasceana* L.) – традиционният символ на богинята на любовта, на жената и особено на красавицата (вж. Колева 2002).

Ружата е символ на момата, очакваща да се задоми, и на младата невеста. По свежестта ѝ в китката, подарена от мома на заминаващия любим, се гадае чак ли го момата, която му я е дала (Георгиев 2013: 447).

Ружата е символ на красота, хубост и младост.

Растението *ружа* намира широко приложение в народната медицина.

Още в древността *ружата* е била използвана от спортистите и гладиаторите. Древногръцкият учен Плиний е препоръчвал растението при болки в ставите след физическо натоварване. Авицена е предписвал за пиене отвара от растението при кашлица и тежки наранявания. Рицарите са лекували своите рани с цветове, запарени във вода и мед. Отварата е била позната като девическа кожа, защото хората са вярвали, че регенерира раните и намалява болките.

Силата ѝ според астролозите идва от Венера, защото растителното царство е под нейно влияние – най-женствената планета на небосклона, и от Меркурий – точно ружата е подвластна и на него. Хората от зодиите, закриляни от същите небесни тела, се лекуват по-успешно с „магиите“ на тази чаровница.

Венера, богинята на красотата, въздейства от митични времена на цветята, затова ружата лекува женски болести в комбинация с бял равнец. В по-наситена концентрация с жълт кантарион се използва за промивки.

Лечебната *ружа* (*Althaea officinalis* L.) е позната от древността като лекарство.

В българската народна медицина *ружата* се използва при възпаление на бъбреците и пикочния мехур, при болезнено и затруднено уриниране, кашлица (и коклюш), пресипнал глас, фарингит и ларингит, възпаление на стомашно-чревната лигавица, за компреси при възпаление на кожата (вж. Гайгер 1993: 13).

Външно билката се прилага като гаргара при гърлобол, за жабурене при възпалени венци, а като лапи – за лечение на разширени вени, абсцеси, циреи.

Пресният сок от корените на ружата се ползва при слънчево изгаряне, суха коса или маска за лице. Под формата на компреси се използва при възпаление на очите (вж. Мазнев 2004: 496).

Пресни смачкани плодове на ружата се слагат топли за успокояване на възпалена кожа. Запарка от листата на ружа се използва при диария, кашлица, цистит. Отвари, тинктури и лапи от билката могат да се използват при всякакви възпаления (вж. ГБЕ 1998: 309).

Под формата на чай ружата се използва за лечение на кашлица, болно гърло, ларингит, бронхит; лекува успешно заболявания на дихателната система (Георгиев 2013: 447).

Външно се прилага за гаргара при гърлобол и пресипнал глас, за жабурене при възпалени венци, за налагане на лапи при циреи, рани, екземи, отоци (Нешев, Ланджев 1994: 194).

Фитонимите интерпретират елементи от цялостното светоусещане на човека, от народните вярвания и обичаи, което ги прави носители на етнолингвистична информация.

През XXI век нараства интересът към лечебните растения, които се използват за профилактични цели. Билките и съответните билкови препарати остават най-близко до природата и храната. Лечението с билки е широко разпространено и се ползва с изключително доверие сред хората.

Библиография

- Ахтаров 1939:** Ахтаров Б. и др. *Материали за български ботаничен речникъ*. Придворна печатница, София: 1939, 96-97.
- БЕР 1971:** *Български етимологичен речник*. Под ред. на Вл. Георгиев, Т. VI, София: Издателство „Проф. М. Дринов“, БАН, 2002, 238.
- Гайгер 1993:** Гайгер, Ф. *Лечебната сила на природата*. Прев. А. Кочева, Е. Кочева, Н. Леvedжиев. Берковица: Издателство ЕТ „Бонкомерс“, 1993, 13.
- Георгиев 2002:** Георгиев, М. *Слово за словото. Опит за антропологията на ритуала*. София: Етнографски институт с музей – БАН, 2002, 262-263.
- Георгиев 2013:** Георгиев, М. *Българска народна медицина. Енциклопедия*. София: ИК „П. Берон“, 2013.
- ГБЕ 1998:** *Голяма билкова енциклопедия от А до Я. Лечебни растения и тяхното приложение*. Прев. А. Панайотова, София: Издателство ЕТ „Бонкомерс“, 1998, 309-311.
- Дамянова, Чемишанска 1998:** Дамянова, Д. Чемишанска, М. Еньовденските билки и лечебните им свойства според народната медицина от регион Монтана. – В: *Етър. Етнологски изследвания*. Етнографски музей на открито. А изкуството утре. Т. 3, Габрово, 1998, 89-96.
- Елиаде 2012:** Елиаде, М. Архетипът на билките. – В: *Трактат по история на религиите*. София, 2012, 346-349.

- Илиев 1919:** Илиев, Ат. Растенията от фолклорно гледище. – *Списание на БАН*, Клон историко-филологичен, кн. 18, София, 1919, 143.
- Каблешкова 2002:** Каблешкова, Р. Отражение на билките в българските народни вярвания и използването им в народната медицина. – В: *Етър. Етнологски изследвания*. Т. 4, Габрово, 2002, 95-110.
- Китанов 1994:** Китанов, Б. *Ботанически речник*. София: П. Берон, 1994.
- Козаровъ 1925:** Козаровъ П. *Български народни названия на растенията*. Печатница „П. Глушковъ“, София: 1925.
- Колева 2002:** Колева, В. Фитоморфен код. – В: *Естетика и ритуал*. Издателство LiterNet, 26.10.2002. <http://www.Liternet.net>; <http://liternet.bg/publish/vkoleva/estetika/13.htm>.
- Мазнев 2004:** Мазнев, Н.И. *Энциклопедия лекарственных растений*. 3-е изд., испр. и доп. Москва: 2004, 496.
- Маринов 1994:** Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. София: 1994, 102.
- Нешев, Ланджев 1989:** Нешев Г., Ланджев Ил. *Справочник за билките*. София: Изд. „П. Берон“, 1989.
- Николова 2016:** Николова, Н. Растителният код в сватбената обредност на българите. – В: *Актуални проблеми на съвременната лингвистика*. Юбилеен сборник в чест на проф. д.ф.н. д-р хон. кауза Стефана Димитрова. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“, 2016, 480.
- РБЕ 2015:** Речник на българския език. София: Издателство „Проф. М. Дринов“, БАН, 2015. Т. 15, 1478.
- Стоянов 1973:** Стоянов, Н. *Нашите лекарствени растения*. София: Издателство „Наука и изкуство“, Част 1 и Част 2, 1973, 3.
- Шишкова 1993:** Шишкова, Л. Наблюдения върху двусъставните фитоними в българския език. – *Език и литература*, кн. 1, София, 1993, 53-55.
- Яценко-Хмелевский, Кадаев, Гаммерман 1990:** Яценко-Хмелевский, А. А, Кадаев, Г. Н., Гаммерман, А. Ф. *Алтей лекарственный*. – *Лекарственные растения (Растения – целители)*. Москва: „Высшая школа“, 1990, 247-248.